

Slawistyka. Folklorystyka vol. 14 (2025)

Олександра Брицина

<https://doi.org/10.26881/slav.2025.14.04>

Державний науковий центр захисту культурної спадщини від техногенних катастроф

e-mail: britsyna@ukr.net

ORCID 0009-0008-9607-0236

Сміх у часі життєвих катастроф

Abstract

Laughter in Catastrophic Times

The methodological foundation for studying laughter and trauma lies in the principal theories of laughter, along with the potential of anthropological – especially anthropocentric – approaches. The relevance of traditional philological terminology requires re-evaluation. Key concepts such as discourse, communication, and context (historical, social, communicative) are being redefined, alongside such notions as performance, oral text, and interpretation. The traditional roles and competencies of participants in the communicative triad are also addressed. Oral text is viewed as a form of discourse, and its performance is seen primarily as a response to the audience's needs, shaped by the situational context and participants. New emphasis is also placed on fieldwork methodology and textual analysis. The main object of study – laughter culture across various historical periods (World War II, the Chernobyl disaster, the Maidan, the Revolution of Dignity, and the ongoing struggle for independence amid the Russian invasion) – is analyzed with attention to the actual social and communicative contexts in which emotions arise and verbal texts are shaped through interaction between speaker and audience. This approach allows not only the perspective of an external observer but also the researcher's self-reflection as a participant, taking into account possi-

ble alternative viewpoints and interpretations from others with different communicative backgrounds. Laughter culture serves as a source of resilience and inner strength, functioning as a dynamic mechanism that enables performers to meet listeners' communicative needs in times of crisis.

Keywords: anthropological approach, laughter, trauma, oral transmission, communication, context

Анотація

Методологічну основу вивчення сміху та травми становлять провідні теорії сміху, а також можливості антропологічного, зокрема антропоцентричного підходу. Це викликає необхідність переосмислення ролі й місця традиційної філологічної термінології, актуалізує ключові поняття: дискурс, комунікація та контекст (історичний, соціальний, комунікативний), а також категорії виконавство, усний текст, інтерпретація, традиційні ролі й компетенції учасників комунікативної тріади. Усний текст розглядається як форма дискурсу, а його виконання – передусім як відповідь на потреби аудиторії, що формується відповідно до ситуації та складу учасників. Нові акценти також розставляються в методології польових досліджень та текстології. Основну увагу спрямовано на сміхову культуру різних історичних періодів (Друга світова війна, катастрофа на Чорнобильській АЕС, Майдан, Революція Гідності, а також триваюча боротьба за незалежність у протистоянні з російським вторгненням), що аналізується з урахуванням актуального соціального й комунікативного контексту, в якому виникають емоції та формуються вербальні тексти через взаємодію мовця й аудиторії. Це дозволяє застосовувати не лише погляд зовнішнього спостерігача, а й автоспостереження дослідника як учасника подій, врахувати можливі альтернативи й варіанти інтерпретації з боку інших учасників із різним комунікативним досвідом. Сміхова культура є джерелом стійкості та внутрішньої сили, вона функціонує як динамічний механізм, що дозволяє виконавцям задовольняти комунікативні потреби слухачів у кризові часи.

Ключові слова: антропологічний підхід, сміх, травма, усна трансмісія, комунікація, контекст

Сміх у часі життєвих катастроф

Попри тривалість і глибину осмислення функцій та семантики смішного світовою культурою та наукою вже від часів античності, поєднання сміху й трагедії зазвичай вражає химерністю й несподіваністю, а часом і викликає сумніви щодо його етичної бездоганності. Промовистим та чи не найвідомішим прикладом ролі сміху за критичних обставин є міф про Деметру та Персефону, в якому життя й смерть, смішне й трагічне постають у взаємодії та виявляють не лише поверхневий, а й глибинний міфологічний та символічний шар взаємодії смішного й трагічного. В сучасній українській наративній традиції побутує традиційний сюжет про плач жертв, які благають змилюватися над ними при збиранні плати, та це не вражає жорстокого визискувача, натомість їх спів (так само як і сміх), переконує відмовитися від грабунку¹. Наративи цього сюжетного типу відомі й іншим традиціям, вони пов'язані з постаттю Тамерлана, який збирав данину). Це спонукає до роздумів про складність взаємодії символічних, психологічних та інших чинників, про приховані смисли, властиві текстам, що засвідчують взаємодію обставин, почуттів, поведінкових реакцій.

Накопичений людством досвід розгляду ролі й функцій смішного в житті суспільства та в культурі й комунікації відбився не лише в усній культурі, мистецтві та літературі, що віддавна були й донині залишаються джерелом наукових рефлексій та спостережень щодо природи суспільної взаємодії полярних станів та емоцій, а й в концепціях теоретиків сміхової культури та комічного.

Численні наукові теорії від часів Платона й Аристотеля (сміх як свідчення моральної *переваги* – *the Superiority Theory*), до нового часу

¹ Цю оповідь зафіксовано авторкою 2019 р. в с. Погорільці від місцевої жительки оповідачки Н., 1938 р. нар., Семенівського району Чернігівської області. Запис зроблено під час експедиції (Семенівка–2019) Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. (Скорочено: ДНЦЗКСТК). – Матеріали Музею-архіву народної культури Українського Полісся Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф (скорочено: МАНКУП).

(Ф. Ніцше (сміх як вияв *сили*) й до актуальних студій сміхової культури в світовій науці розкрили численні аспекти явища, багатство його семантики, функцій і виявів, наблизилися до розуміння природи постійної потреби суспільства в сміхових формах навіть у загрозливих та, здавалося б, безвихідних обставинах. Наукове осмислення отримали джерела й механізми сміху – *теорія невідповідності* (*the Incongruity Theory*) – І. Кант, А. Бергсон, А. Шопенгауер, С. К'єркегор), *психологічна функція* сміху – вивільнення пригніченої енергії та звільнення від напруги (Г. Спенсер, З. Фройд (*the Relief Theory*)), а висліди в царині міфологічного мислення давніх епох виявили залежність між сміхом та концептами життя (В. Пропп) й плідності (М. Бахтін) в тому числі й збагатили уявлення про роль «тілесного низу» в сміховій культурі, продемонстрували історичну динаміку та семантику сміхових явищ окремих епох та етносів від давнини до сучасності в усній (фольклор, обрядовість тощо) та професійній культурі (Дж. Свіфт, Дж. Боккаччо та Франсуа Рабле, І. Котляревський, а також наші сучасники Ю. Андрухович і Лесь Подерв'янський та ін. Тож сміх, що за влучним висловом А. Бергсона відновлює в правах здоровий глузд («Сміх», 1900), залишається істотною складовою культури й нині виконує свої функції за найрізноманітніших обставин.

Цей огляд, попри побіжність, фокусує увагу на виразному домінуванні філософських, психологічних, а нині й соціологічних (Ненько 2010) та літературознавчих методів у вивченні сміху. Проте, хоча осмислення тематики, змісту, семантики, художньої форми й поетики явищ досягло вершин, не полишає відчуття, що окремі важливі аспекти залишилися поза належною увагою дослідників й набули, принаймні в сучасній українській науці, актуальності лише останнім часом. Серед ідей попередників для нашого розгляду на особливу вагу мають методологічні пропозиції В. Тернера (Turner 1987), К. Гірца (Geertz 1980) та ін., розвинуті їх однодумцями та послідовниками, а також втілені в численних студіях прихильників контекстуального та виконавського підходів у фольклористиці (В. Беском, Ч. Пірс, Д. Бен Амос, Р. Джорджес, Д. Гаймс, Р. Бавман, Е. Файн). Варто також зауважити, що тема сміху та обставин, за яких він стає органічною складовою трагічного буття, була після періоду тривалого миру

в Європі розглянута, і саме в антропологічній перспективі та в зіткненні й співдії контрастних реакцій, Д. Айдачичем (Ајдачић 2007). Тому попри відмінності в історичному контексті, обставинах, інтерпретаціях та оцінках, а може й саме завдяки цьому, уважне прочитання статті й зіставлення її з нашими спостереженнями демонструє плідність антропоцентричного розгляду та універсальну природу механізмів роботи гумору за катастрофічних обставин й ті сенси, що їх акумулює сміхова культура й надає «в користування» носіям за умов зіткнення сміхового й трагічного начал людського існування.

Враховуючи необхідність відповіді на запитання, про те, над чим сміються слов'яни, маємо орієнтуватися на реакцію слухачів, які формують фольклорний кондуїт (Dégh, Vazsonyi 1975) і таким чином забезпечують трансмісію текстів (виконань). Принагідно зауважимо, що обраний методологічний ракурс подальшому розгляді дозволив залучити не лише український матеріал, а й міжнародний, саме тому, що саме так попри «мерехтіння» обставин і контекстів, індивідуального досвіду й компетенції виконавців, вкотре стає очевидним загальнолюдський сенс явищ світової культури, тож враховувати лише українське середовище та тексти було б помилкою. Завдяки електронним засобам комунікації нині в побутовому спілкуванні функціонують принаймні ще й російськомовні та англкомовні, що постають в українському відтворенні виконавця й модифіковані для української аудиторії. Тож до поля зору потрапляє й частина світового репертуару, дотичного до української травми. Це стосується й творення текстів, і їх сміхової інтерпретації та сприйняття. Виразним прикладом цього може бути ціле гроно жартів, похідних від гасла *Make America Great again*. Про це докладніше йтиметься в подальшому викладі.

Антропологічний характер розгляду виявів сміхової культури відкриває нові ракурси аналізу, зокрема, дає можливість зрозуміти причини актуальності тих чи інших з них, оскільки пропонує зосередити увагу на їх функціонуванні, комунікативній ролі в людському соціумі, причинах популярності чи забуття. В методологічному сенсі в царині термінології актуалізуються поняття дискурс, комунікація, контекст (історичний, соціальний, комунікативний), виконавство, усний текст, інтерпретація, традиційна компетенція учасників комунікативної тріади, тощо. Усний текст розглядається як дискурс в його

процесуальній природі, а виконання – передусім як відповідь на потреби аудиторії, залежну передусім від ситуації та складу учасників комунікації. Таким чином з'являється можливість зрозуміти не лише актуальний зміст конкретного виконання, а також і причини, що зумовлюють його інтерес для слухачів, продовжуючи таким чином історичний рух тексту, жанру та образу в майбутнє. Для нашого дослідження особливо важливе розуміння того, що антропоцентричний підхід диктує особливості збирання матеріалів, передусім вимагає усвідомлення їх контекстуальної зумовленості, врахування рис виконавства та реакцій аудиторії, що значною мірою визначає перебіг трансмісії та рух тексту в часі й просторі, а відтак і вивчення явищ в актуальному функціонуванні, адже в сьогоденні сміхова культура продовжує функціонувати в широкому діапазоні обставин від трагічних до комічних. В цьому дослідженні перебіг подій і сміхові реакції носіїв могли спостерігатися і в реальному часі, й опосередковано, до розгляду надавалися просторові й часові виміри контекстів. Також максимально використовувалися можливості включеного спостереження. Це сприяє врахуванню соціального та комунікативного контексту, в якому народжуються емоції та вербальні тексти, виникає взаємодія мовця й аудиторії, а вербальний текст виступає як медіатор. Застосування підходу до явищ таким чином дозволяє подолати обмеження власне філологічного аналізу та певною мірою компенсує вимушену неповноту розгляду живих і динамічних явищ в рамках окремих методологічних пропозицій, і дозволяє застосовувати не лише погляд з боку зовнішнього спостерігача, а й автоспостереження дослідника як учасника події з урахуванням можливих альтернатив та інтерпретацій інших учасників, які мають відмінний комунікативний бекграунд.

Питання *смій і травма* нині в українській науці дедалі частіше надається до вивчення в антропоцентричному сенсі. Можна виокремити декілька періодів у житті сучасників і декількох попередніх поколінь, коли за різних історичних обставин воно більшою чи меншоюрою стояло на порядку дня. Передусім це періоди колективізації та в подальшому – Другої світової війни. Про тогочасний смій обох із них фольклористам часто бракує автентичних матеріалів, бо багато подій 30-х років були табуйованими, тож лише останніми десяти-

літтями почалося збирання, а про традицію 40-х знаємо переважно з цензурованих видань, зокрема, зі збірника «Народна творчість про Велику вітчизняну війну» (1953), в якому опубліковано лише окремі польові записи фольклору, тому аналіз часом опирався не на польові спостереження, які могли б бути просто небезпечними для збирачів, а на ідеологічні стереотипи. Серед записів переважають літературно залежні чи редаговані, гостросатиричні, проте часом зовсім не смішні, натомість автентичних архівних записів мало. Про те цікаво, що в деяких текстах до характеристики ворога застосовувалися народжені ще за часів колективізації та голоду й спрямовані на Сталіна варіанти, про що лише згодом стали сміливо говорити старші люди: *«Ні корови, ні свині, тільки Сталін/Гітлер на стіні»*. Тогочасні сміхові твори були спрямовані на психологічну підтримку, підняття духу в боротьбі, однак прикро визнавати, що навіть архівні зібрання тих часів, в тому числі й академічні, зазнавали прискіпливого відбору при формуванні, а вилучені в той час з фондів записи повернулися до них лише в кінці ХХ ст. після звільнення від ідеологічних приписів та здобуття незалежності. В цьому сенсі виграють особисті та родинні архіви, вивчення яких дає плідні результати, зокрема в монографічних дослідженнях та розвідках Оксани Кузьменко. Часовий інтервал що відділяє дослідників від предмету аналізу, ускладнює аналіз побутування, контекстів та інтерпретацію творів, їх доводиться уявно реконструювати. Хоч сміхова культура цього періоду була різноманітною за сферами побутування, осередками, носіями та місцем виникнення й побутування, що засвідчують записи, кількість їх надто мала й вимагає подальших розвідок. Варто відзначити, що сучасні студії (Кузьменко 2018) значно розширили наукові уявлення про жанрове й тематичне розмаїття тогочасної традиції, свідчення про яку були вкрай збідненими через ідеологічні перешкоди, проте й досі зібраних текстів та спостережень бракує. Тож розгляд продовжено на матеріалі сучасних текстів, що уможливило аналіз процесу виникнення, прийняття носіями, усну трансмісію та реакції соціуму.

Значною травмою для суспільства став час Чорнобильської катастрофи, яка залишилася драматичною сторінкою історії, так само відтвореною й сміховою культурою. На першому етапі, через брак інформації про аварію та дію невидимого ворога – радіації, поряд

з чутками множилися жарти та анекдоти. Про небезпечні й незрозумілі ознаки радіаційного забруднення часто жартували, повторюючи наївну фразу, нібито загрози нема, бо ж «сіркою не пахне». Цю розгубленість відбиває й формульний вираз, зафіксований вже по тривалому часі, що свідчить про його стійкість, принаймні, в репертуарі оповідачки, яка через багато років пригадує: *«І не стреляло, і с хат повіганяло»*².

Знаменно, що вже перші ж публікації про аварію, як літературні твори (Ю. Щербак), так і записи текстів (Morrison 1986–1987; Reinhold 1986–1987) та ін., містили свідчення про вияви сміхової культури. Попри те, що тексти друкувалися в перекладі й без паспортизації, вони гідні довіри саме як фіксація сміхової реакції суспільства на драматичні події та вимагають зіставлення з ширшим обсягом споріднених явищ, а також залучення до аналізу фахівців суміжних галузей та зібраного методологічно досконалыми способами матеріалу, оскільки спостережене видається виявом певної закономірності. Зокрема, можна висловити припущення, що характер сміхової реакції залежить від дистанції респондента (в часі та просторі) та самої події. Аналогічні тенденції можна відзначити й при аналізі сміхової культури за інших травматичних обставин. Варто зазначити, однак, що наявність сміхового пласту культури не завжди привертала увагу пошуковців. У ґрунтовній розвідці антропологині К. Харпер (Harper 2001), явища студіюються переважно в аспекті антропологічного шоку, тобто через спектр драматичних емоцій та неприйняття, тому дослідниця відзначила переважно протестну активність респондентів у сфері екології та політики, що безумовно домінувала в суспільній свідомості. То ж чи здатні сміхові способи психологічного самозахисту людини за складних і ворожих життєвих обставин стати шляхом переосмислення того, що раніше не видавалося сумнівним чи суперечливим? На це питання ще слід доказово відповісти, проте не можна не відзначити численні форми – гасла на зразок „Хай живе КІРС на Чорнобильській АЕС!“» (Ірванець 2024), що з’явилося вже на пер-

² Зап. Бріцина О. 2012 р. в с. Опачичі (зона відчуження ЧАЕС) від оповідачки М., 1928 р. нар., яка після переселення повернулася до зони відчуження. Запис зроблено під час експедиції (Зона–2012) – Матеріали МАНКУП.

ших мітингах протесту кінця 1980-х років, але тривалий час зберігало актуальність у варіаціях та трансформаціях: «Рванула АЕС? Слава КПРС!» (Гарбарчук 2020). Варто відзначити, що промовистим було й вживання в таких текстах російської абрєвіатури КПСС, що спрямовувало думку на обставини радянської доби й сприяло вивільненню думки та пошуку відповідей на запитання про можливі глибинні причини трагедії. Іноді навіть сама згадка про заявлені гасла на зразок «Мирный атом – в каждый дом!», що настирливо тиражувалися повсюдно й зустрічали на трасі до Чорнобиля, в контексті трагічних обставин без «обробки» ставали сатиричним звинуваченням.

Цей екскурс видається досить промовистим, щоб засвідчити, як сміх, щоправда, не безпосередньо в драматичний момент аварії, але все ж досить скоро після неї, став відігравати свою роль у поверненні суспільства до здорового глузду й звільненого від шор у погляді на світ. Є достатні підстави розглядати процеси взаємодії смішного й трагічного та спробувати аналізувати їх форму й динаміку цього процесу в часі та просторі, за різних обставин і в різних середовищах виконавців та аудиторіях.

В одній з перших ґрунтовних студій питання, що належить дослідниці українського походження з Ізраїля Л. Фіалковій (Fialkova 2001), подано докладний перелік зібраного у ХХ ст. матеріалу, який засвідчує значну частку сміхових явищ у ньому. Вона, зокрема, відзначає, що невдовзі по аварії іноземними дослідниками було опубліковано 8 польських анекдотів (Дж. Моррісон), 17 – зі США та один – з Баварії (Аман Рейнхольд), 47 – з Чехословаччини, Угорщини та Польщі (Ласло Курті), а також подає низку російськомовних текстів зі збірки Д. Штурмана та С. Тіткіна «Советский Союз в зеркале политического анекдота», виданої в Єрусалимі 1987 року. Результати цих пошуків, варті окремого змістового розгляду, бо засвідчують особливості сміхової реакції на катастрофічну подію залежно від емоційного тла та обставин, у яких перебували виконавці. Ця тема поки не отримала належної уваги дослідників, хоча явище властиве й українській традиції та може мати неабиякий антропологічний сенс. Тим більше, що зібрані матеріали, так само, як і збірка Богдана Жолдака «Грибочки з-під Чорнобиля: Анекдоти часів ядерної катастрофи» (Жолдак 2001), не переслідували фольклористичної мети, тож більшу чи

меншу автентичність текстів слід визнати переважно лише в сенсі відтворення змістових аспектів, і саме вони надаються до зіставлення.

Важливим для нашого розгляду ракурсом аналізу тогочасного сміху, до якого привернула увагу Л. Фіалкова, є його природа за екстремальних умов – так званій «Освенцімський цикл чи жарти про війну в Перській затоці», що «охоплює багато жанрів так званого «чорного гумору», або гумору, який виникає як відповідь на якусь небезпечну ситуацію» (Fialkova 2001: 13–14). Таким чином явище отримuje історичну перспективу й науковий контекст його студіювання іншими дослідниками

Певний час в гуморі розгублених і наляканих несподіваною бідом та невідомістю жартівників, які прагнули звільнення від психологічного напруження, переважали теми тілесного низу та сексуального спрямування й жарти з приводу очікуваних екологічних проблем та генетичних аномалій, засновані на поголосках (Анцибор 2012). *Наративи цього сміхового циклу належать до найпродуктивніших. Сміх знижував психологічну напругу, ставав ліками для соціуму.*

Невідповідність масштабів катастрофи виразно дисонує з грайливим тоном жартів. Трагедія переселення була відчутною та болючою, тому ця нота домінувала, але джерела гумору про радіацію мають давнішу історію. Для сміху в дочорнобильську епоху залишалося поле пропагандистських стереотипів, влучно схарактеризоване Дж. Орвеллом як *doublethink*. Призвичаєність населення за часів «холодної війни» до погроз та залякування атомною небезпекою, про яку залюбки жартували готові до «дешифровки» двомислення носії, породжувала жарти, в яких у відповідь на запитання про те, як слід поводитися в разі небезпеки атомної війни, радили загорнутися в біле простирadlo й повільно рухатися в напрямку цвинтаря. Певною мірою ще з 1960-х років це стало джерелом формування «легковажної» нотки гумору, в тому числі властивої й чорнобильському. Проте саме це увиразнює сенс застосування сміхових форм у повсякденні.

Якщо ж звернутися до часів Помаранчевої революції, під час якої домінували сміхові реакції на окремі вияви суспільного життя, а головним рушієм було прагнення до свободи й справедливості, важко не помітити карнавальний та оптимістичний настрій тогочасної сміхової культури, яка залишила свої сліди повсюдно – від графіті на

стінах підземних переходів у центрі Києва до жартів та анекдотів, що звучали повсюдно. Їх дух втілений афористичним: «Януковича – за грати й грати, грати, грати!» (Бріцина, Головаха 2005). Явище було настільки виразним, що на певний час затьмарило навіть інші, некарнавальні риси тогочасного сміхового світу. Сміхові форми привернули увагу багатьох діячів культури й дослідників (О. Забужко. О. Чебанюк, Л. Іваннікової, Н. Лисюк, А. Хельбіг та багатьох ін.). Всі вони більшою чи меншою мірою студіюють вияви сміхової культури цього періоду. Важливо зауважити, що ця тема набула розвитку й переосмислення в роботах пізнішого часу, які варті уваги й осмислення передусім в сенсі пізнання динаміки сміхових явищ та їх застосування суспільством у щоденному побуті та студіювання науковою спільнотою.

Сміхові вияви культури періоду Революції Гідності, особливо ж часу війни від часу анексії Криму до повномасштабного вторгнення в Україну в лютому 2022, дедалі більше увиразнювали екзистенційний характер боротьби за збереження української державності, що поступово усвідомлювався суспільством. Цей виклик ставав усе нагальнішим в час збройного протистояння з російським агресором після 2014-го року, особливо ж – від 2022 року, коли протистояння набуло усіх ознак повномасштабної війни. Це докорінно змінило й характер сміху, який став способом самоствердження, підтримував у найтяжчі моменти життя, давав сили протистояти спробам психологічного домінування, до яких в різних формах вдавався ворог, ставав прихистком для сили духу, що дозволяв протистояти праву сили в найважчі хвилини. Сміх став психологічним захистом, зброєю, опорою, коли прийшло усвідомлення, що є лише два шляхи – загинути, чи жити заради перемоги.

Звертаючись до розгляду питання про роль та функції сміху в час війни, зазначимо, що процес усвідомлення реальності був тривалим, складним й далеко не оптимістичним, тому часом не залишав надії на те, що розгляд сміхової культури може бути доречним. Збентеження й страх в час, коли смерть чатувала на кожного – на родини біженців у легковиках на перехрестях автострад, де їх безжално розстрілювали з танків та автоматів, та підстерігала жителів передмістя, які спершу не розуміли небезпеки перебування на вулицях, куди вже увійшли

вороги. Жах при вигляді будинків, що стали мішенню і вже більше не були захистом, в ці хвилини не залишали місця для посмішок. Тим дивововижніше, що попри усвідомлення трагічності подій, сміхові форми побутової комунікації дозволяли подолати безнадію й розпач, перемагати страх. О. Кузьменко згадує інтерв'ю з харків'яною, яке змальовує реальні обставини, за яких у живому щоденному спілкуванні виникали чутки й жарти навіть після нестерпних і жорстоких «прильотів» по місту 2022 року³. Чи ж не є це свідченням реальної ролі сміху, що підтримує людину за найтяжчих обставин?

Здійснюючи подальший огляд стану сміхової культури в час війни, повернемо увагу до кількох найістотніших її характеристик, щоб стислий огляд набув цілісності. Це передусім джерела сміхового репертуару носіїв, його теми та сюжети, а також механізми створення сміхового ефекту. Ці аспекти розгляду закономірно пов'язані між собою, тож спробуємо принагідно демонструвати ці зв'язки, аби явище постало в його живій плоті та функціонуванні.

Традиційні фольклорні моделі з блискавичною швидкістю стали застосовуватися в жартах. Сама дійсність надто нагадувала широковідомі й популярні казки про дурнів. Однією з характерних рис поведінки таких персонажів є невміння врахувати обставини, коли ситуації неодноразового повторення недоречних вчинків викликають сміх. Повідомлення про події в Чорнобаївці мимоволі викликали асоціації з відомими сюжетами про недолугих казкових героїв (АТУ 1675–1724). Так народилися жарти про аеродром, на який ворог раз-у-раз завозив техніку, попри те, що її більше двох з половиною десятків разів знищували ЗСУ. Абсурдність повторення приречених на невдачу дій (пор., напр., АТУ 1696 («*What Should I Say (Done?)*»)) викликала сміх, народжувала надію, формувала впевненість.

Надбання традиції закономірно стають основою сучасного сміхового світу. Хоча активність появи нових явищ може створити враження, що кількісно вони відтіснили на маргінес старі форми, та це не

³ З виступу О. Кузьменко на засіданні Комісії фольклористики НТШ ім. Шевченка «Фіксація фольклору в екстремальних умовах / на роботах, пов'язаних із підвищеним ризиком» 27.05.2025 року (Засідання Комісії фольклористики НТШ 27.05.2025 (онлайн) [2:04:54]).

так, тож видається істотним зосередитися на особливостях сучасного побутування традиційних анекдотів та жартів. (Про нагоди й форми втілення сміхових форм у повсякденній комунікації (див. Britsyna 1999). Це уможливорює пунктирне окреслення основних рис явища). Спостереження живого перебігу комунікації, в тому числі й само-спостереження за різних обставин, дозволяє висловити міркування, що оскільки надбання традиції, хоч і різною мірою, проте відомі переважній більшості виконавців та їх слухачів, це впливає на форму звертання до відомих анекдотичних сюжетів у побутових розмовах. В тому разі, коли виникає потреба нагадати анекдот певної теми, що отримала майстерне втілення й закріпилася в традиції, мовці не вдаються до переказування відомого. Не дарма ж відомий жарт про те, що Каїн убив Авеля за оповідання старих анекдотів. В цьому разі текст редукується до формульної частини, що виконує роль емблеми, яка легко упізнається й викликає сміхову реакцію слухачів. Тому значна частина анекдотів виконується саме так. Звертання ж до розгорнутого виконання тексту відбувається зазвичай лише тоді, коли «впізнавання» не відбувається. Знаменно, що в цьому разі виконання передують формульні запитання, на зразок: «Знаєш, це як в тому анекдоті...». Реакція слухача регулює спосіб втілення тексту. Його комунікативна функція виконується навіть у такій стисненій формі подання. Тому часто слухачі навіть не фіксують увагу на сюжеті, хоча й реагують на нього, і навіть досвідчені збирачі не одразу фіксують такі форми функціонування текстів, число яких доволі значне, як показують спроби вирахування кількісних характеристик.

Сучасний традиційний репертуар містить різноманітні жанрові, сюжетні та тематичні блоки: про дурнів, невичерпні в своїй різноманітності, про сусідів, мешканців певних територій та інші народи, про родинні стосунки, жінок, ледарів, це й популярний одеський гумор і гумор професійних середовищ, а також «чорний гумор» і т. ін. Всі вони необхідні в комунікації, хоча й відрізняються джерелами, сферами та активністю функціонування, що залежна від мінливих комунікативних контекстів, і продовжують побутувати. Нагадаємо кілька «вічних» текстів, у яких легко вгадуються вже відомі, бо змінюють, залежно від обставин застосування, лише номенклатуру персонажів (міліціонер, прапорщик тощо): «Прапорщик каже сол-

дату: – Товариш солдат, я дивлюся ти дуже розумний! – Хто? Я? – Ну не я ж!» (*Розумний прапорщик* онлайн); «Заходить солдат темної ночі в хатину на околиці села, де мешкає самотня бабуся: – Бабцю, дайте води напиться, бо так хочеться їсти, що і нема де переночувати (*Голодний солдат* онлайн). Слід зауважити, що такі тексти мають риси редагування: наявність заголовків, відсутність розмовних зворотів. Враховуючи час публікації (2014 рік) та писану форму оприлюднення, можна висловити здогад, що це був лише початок осмислення теми по-новому, з урахуванням реалій, які до того не були властиві традиції. Прикладом цього став гіркий жарт: «Через обстріли Дебальцевого ОБСЄ не може потрапити в Дебальцеве, щоб зафіксувати чи є обстріли чи ні» (*Обстріли Дебальцевого і ОБСЄ* онлайн), який натякав на безпорадність міжнародних наглядових місій і, на жаль, не втратив актуальності й нині. Після ж початку повномасштабного вторгнення реальність просто прорвалася у досить замкнений світ традиції.

Поява нового є найвиразнішою характеристикою сучасної сміхової сфери, яка вкрай мінлива й динамічна у своїх виявах. Процесуальність явища, взаємодія тексту й контексту очевидна й своєрідно позначається щомиті на жартах та оповідях, породжених певними обставинами, виконання мінливі, живі, вони залишаються в репертуарі доти, поки цікаві й зрозумілі слухачам, а зникають чи раптово знову актуалізуються залежно від обставин та потреб аудиторії. Цей процес видається вартим особливої уваги, бо нині українські фольклористи можуть спостерігати його перебіг в динаміці, тому доречно зупинитися на ньому докладніше.

Найпершою емоційною реакцією на загрозу стали жарти й лайка, сповнені водночас гіркоти й гніву. В катастрофічних ситуаціях людина потребує підтримки й сили, і саме за цією ознакою функціонально споріднені сміх і лайка, бо спрямовані на «пониження» ворога, і таким чином психологічно обеззброюють його в очах самого мовця. При цьому обираються найпростіші лінгвальні засоби, але саме ця простота забезпечує їх дієвість, швидкість реагування й популярність у час надзвичайного емоційного напруження. Вже протягом першої доби вторгнення народився мем «Русский военный корабль, иди на х*й!», що набув поширення не лише серед українців, а й запам'ятав-

ся ворогам, став надбанням усної традиції породив численні деривативи різних жанрів, навіть став основою для поштової марки, і, між іншим, відеофіксація діалогу російською спонтанно заперечує достовірність розмов про «переслідування» російської мови в Україні.

Включені до контексту подій фольклористи спостерігали (чи чули оповідь) про народження жартів у найскладніших ситуаціях. Т. Броварець переповіла епізод на розбиранні завалів, коли на слова рятувальника, що цеглина не вдарила його, а *відскочила*, у відповідь пролунало, що це не дивно, бо ж вона українська⁴ (для невтаємничених варто пояснити, що супротивники майдану обурюються й не розуміють сенсу майданної примовки змерзлих студентів: «Хто не скаче, той мос**ль», що набула популярності й поширення). Поряд з жакливими епізодами окупації в оповідях несподівано виникла й тема, комічність якої перевершувала можливості фантазії. Йдеться про дивовижний інтерес ворога до пральних машин та унітазів, навіть уживаних, які (й це засвідчують численні документальні відеозаписи), поштою та іншими шляхами переправлялися нападниками додому. Комізм непідробного подиву дружин щодо неякісної машини, якою неможливо скористатися без водопровідної труби в будинку, чи обурення тим, що електричний чайник розплавляється на плиті (призначення підставки не завжди усвідомлювалося, тому її й не крали), викликав подив і сміх, тому навіть анекдоти на фоні звичайних оповідей видавалися не такими кумедними⁵.

Поповнення сміхової культури джерелами щоденного буття прикметне тим, що стало своєрідним поверненням до джерел. В українській традиції анекдот дедалі більше втрачав властиву йому в час постання документальність, властиву текстам «Таємної історії» Прокопія Кесарійського, яка започаткувала популярний жанр. Жарти найчастіше не вимагають мистецької «обробки», а мають форму констатації кумедних фактів. Невдалий вислів генерала: «Ослам место

⁴ З виступу Т. Броварець на засіданні Комісії фольклористики НТШ ім. Шевченка «Фіксація фольклору в екстремальних умовах / на роботах, пов'язаних із підвищеним ризиком» 27.05.2025 року (Засідання Комісії фольклористики НТШ 27.05.2025 (онлайн) [0:53:24–0:58:20]).

⁵ «Снайпер Роман Барвінко поставивши в сірій зоні унітаз як приманку, за день вполював 17 орків» (*Приманка для снайпера* (онлайн)).

на передовой» (про доцільність використання росіянами віслюків, а не техніки, на передовій для переміщення вантажів), процитований у програмі *Breakfast Show* від 07.02.25; (09.23), миттєво зазнав комічного переакцентування і став повторюваним. Тут важливо повернути увагу до ролі контексту й обставин виконання, які докорінно відрізняються в різних середовищах, відповідно й викликають протилежні емоції, тож мовці мають обачно добирати слова, аби не наразитися на сміх слухачів. Саме тому жарт повторюється російською. Прикладів такого використання формульних виразів дуже багато, і зазвичай вони не просто смішать, а й викривають обмеженість мовця, який не враховує багатозначність паремій і можливість їх різної інтерпретації за різних обставин, напр.: «А нас за что?» (реакція на неочікувані, обстріли); «Одна нога тут, другая там» (про страх мінера) тощо. Середовище функціонування робить текст сміховим, або ж нейтральним: повідомлення про те, що серед росіян найбажанішою за опитуваннями стала професія блогера викликає блискавичну асоціацію з улюбленим казковим образом Ємелі (ATU 675 (*The Lazy Boy*)), найпопулярнішим (за СУС) в російській традиції. Цей досить давній сюжет, відомий з часів Страпароли (*Piacevoli notti*) та Базіле (*Pentamerone*), став втіленням героя, що прагне отримати нагороду без докладання зусиль (а саме так примітивно витлумачується зміст діяльності блогерів). Це одразу викликає усмішку, актуалізуючи саме таку характеристику героя. Ці блискавичні сміхові реакції навряд чи затримуються в традиції, проте засновані на її змістових домінантах. Вони важливі тим, що у сміховій формі акцентують вияви недосконалості й саме цим важливі для слухачів «тут і зараз».

Серйозне часто несподівано вибухає кумедним, коли ціле гроно реакцій на певний вираз «підсвічує» певну імпліцитно притаманну йому рису. Йдеться про відоме гасло Дональда Трампа «Make America Great again», яке породило варіативні відгуки – «Make Russia Small Again» (напис на футболці Володимира Зеленського, що потішила співвітчизників й вибісила ворогів), слова Кіра Стармера: «How about bringing the old empire back to its glory days? *Why not make America Great Britain again? Why can't we have a queen too?*». З плином часу відбуваються динамічні зміни в інтерпретації гасла, тому спостереження за такими процесами в часі їх перебігу може бути надзвичайно

продуктивним. У різних формах гасло було трансформоване й тиражоване в одязі, головних уборах тощо (Amazon онлайн).

Невечерним джерелом сміху стали мовні засоби комічного, різноманітні за змістом і вишукані за формами. Мовне питання, одне із найболючіших в українській політичній історії, раз-у-раз опиняється на вістрі політичних дискусій. Відомі ганебні заборони застосування української мови царатом за часів імперії – Валуєвський циркуляр (1863) та Емський указ (1876). Але з перших днів вторгнення питання мови стали облудно застосовуватися ворогами для обґрунтування війни необхідністю захисту російськомовного населення. Ці питання стали ареною боротьби за право на користування мовою та за існування держави. На відміну від реального поля бою в культурній сфері вони мали виразне комічне спрямування, але вражали не менш дошкульно.

Традиційні сюжети про мовні непорозуміння напр., СУС 1699 (*Анекдоти про неправильну вимову*) = АТУ 1699 (*Misunderstanding Because of Ignorance of a Foreign Language – Непорозуміння через незнання іноземної мови*), а також АТУ 1698, АТУ 1699, СУС–2220***, відомі багатьом національним традиціям, а в українській мають багату варіантну палітру. Нині ж вони набули статусу жартів та кпинів у повсякденному усному спілкуванні та Інтернеті. Виявилось, що не лише лексика стає на перешкоді спілкуванню з ворогом, нездоланною для нього є й українська фонетика, тож тестом на виявлення прихованого чужинця стало прохання вимовити слова *паляниця, полуниця, джміль, яйце, життя, обійстя* тощо, яким властиві нехарактерні російській артикуляційні техніки, морфологічні моделі й т. ін. це робить їх не лише кумедним мотивом оповіді, а й практикою розрізнення «своїх» та «чужих».

Одним з найгостріших питань і водночас лінією політичного розмежування мовців стало вживання прийменників **в** та **на** стосовно України. Нормативне застосування засноване на відмінності семантики конструкцій: застосування **в** доречне щодо державних утворень, натомість **на** – щодо територій. Тож настирливе застосування **на** стосовно України має принизливий відтінок, відмовляючи їй у праві на державу. Це зумовило активне обігрування практики використання прийменників у політичних жартах: *Росіяни думали що ідуть на*

українську землю, а ми ж казали що в...⁶ (натяк на кількість втрат росіян, що залишаються в українських чорноземах).

Мовна практика тоталітарного суспільства, визначена Дж. Орвеллом як двомислення (*doublethink*), приховує виразний сміховий потенціал. Спільноти, що десятиліттями живуть в рабському прийнятті пропаганди та в страху викрити невідповідність почутого й спостережуваного на власні очі, заради безпеки присипляють здатність критичного осмислення явищ, тож вона дедалі активніше атрофується. Коли перші обстріли досягли вже не лише території України, а й ворожої, заради збереження спокою та перебування суспільства нападників у теплій ванні бездушного, а часом і відверто радісного споглядання загибелі українців, інакомовлення в новинах отримало друге дихання. Про вибухи російському суспільству тривалий час сповіщали як про *хлопók* (це звучало значно безпечніше, ніж вибух). Так само й результати влучань вербалізувалися як падіння уламків (руйнівного, але нібито безпечнішого, коли страх притлумлюється надією, що влучного прильоту не буде). Таких прикладів безліч, але саме ці стали предметом численних жартів, бо викриття облудності відбулося «само собою»: машинний переклад з російської, запропонував лексему бавовна (рос. хлопóк, а не хлопók). Тож повідомлення про ці події в українських текстах не без задоволення стали характеризувати саме як бавовну (хлопок), що підкреслювало абсурдність брехні ворожої преси. Це викликало сміхову реакцію, а звістки про уламки цілком в стилі Орвелла отримали епітет «високоточні уламки», що також містить сміховий заряд. Проте по інший бік лінії фронту усвідомлення цього викликало лише роздратування й злість. Цей простий приклад завідчує істотні риси контексту, що регулює сприйняття від полюсу сміху до ненависті, але водночас і показує, як приспане лжею суспільство втрачає здатність помічати очевидне. Сміх і сама мова «сигналізують» про це, але усвідомлення для заколисаного суспільства надто травматичне, тож мабуть болючішим буде момент отверезіння. До таких мовних покручів, як «негативний ріст» (падіння), до пояснень пожеж як наслідків необережного паління й т. ін., суспільство швидко звикає, попри те, що така мовна

⁶ Кацапам казали в, а вони на на... (*Анекдоти про солдат та армію онлайн*).

практика стає предметом осміювання й втілюється в жартівливому вислові: «Хватит курить где попало! Курите там, куда ещё не попало!» (з виступу В. Зеленського)⁷, миттєво відтворюваного варіантно.

Скутість свідомості в межах повторюваних стереотипів і процес вивільнення з-під їх влади добре відомий українському суспільству, він болючий і тривалий, проте необхідний, тож зі значною мірою самоіронії про це говорить сучасний анекдот, асоціативно пов'язаний з Біблійним сюжетом: Мойсей водить людей пустелею, на одній із зупинок запитує, чи хтось пам'ятає смак радянського морозива. Коли з натовпу лунає ствердна відповідь, Мойсей скрушно констатує, що блукати доведеться ще десять років.

Число блискучих прикладів, що відбивають сучасний етап функціонування сміхової культури, можна множити, проте війна триває, породжуючи нові страждання, і водночас викликаючи до життя нові форми психологічного спротиву. Ця мінлива картина нагадує химерний калейдоскоп, кожен оберт якого дає нову картину. Ми всі мріємо зупинити його рух і відсвяткувати звільнення від ворога, лише тоді можна буде підвести остаточні підсумки студій питання.

Бібліографія

- Ајдачић, Д. (2007). Хумор и НАТО бомбардовање Србије 1999 године. Пројекат Растко. <https://rastko.rs/filologija/dejanajdacic/delo/10018> (Доступ: 29.10.2025) [Aidachich, D. (2007). Humor and NATO Bombing of Serbia]. Amazon (online). <https://www.amazon.com/America-Britain-Again-UK-T-Shirt/dp/B078N2CV6H> (Доступ: 29.10.2025).
- Анекдоти про солдат та армію (online). https://anekdot.kozaku.in.ua/pro_soldat/ (Доступ: 26.02.2022)
- Анцибор Д. (2012). Природа сміху в чорнобильському та епідемічному фольклорі. Література. Фольклор. Проблеми поетики, 36, 366–371. http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/lfpp/lfpp_2012_36.pdf

⁷ «Хватит курить где попало! Курите там, куда ещё не попало!» Факти. ICTV (12.09.2022).

- (Доступ: 29.10.2025) [Antsybor, D. Pryroda smikhu v chornobylskomu ta epidemichnomu folklori. *Literatura. Folklor. Problemy poetuky*, 36, 366–371].
- Britsyna, O. (1999). Anecdotes, Jokes and Jests in Everyday Communication. *Folklore Texts under Observation and Experimental Study*, 40, 1–2, 26–32. <https://kulturapolissia.org.ua/uk/publikatsii-britsynoi-oleksandry-yuriiivny/anecdotes-jokes-and-jests-in-everyday-communication-fabula-berlin-new-york-999-b-40-h-1-2-p-26-32> (Доступ: 27.10.2025).
- Бріцина О., Головаха І. (2005). Карнавал революції. *Критика*, 9, 3, 17–19. <https://krytyka.com/ua/articles/karnaval-revolyutsiyi> (Доступ: 27.10.2025) [Britsyna, O., Golovakha I. Karnaval revolyutsiyi. *Krytyka*, 9, 3, 17–19].
- Britsyna, O., Golovakha, I. (2005). The Folklore of the Orange Revolution. *Folklorica*, 10, 3–17. DOI: 10.17161/folklorica.v10i1.3755.
- Гарбарчук, К. (2020). Рванула АЕС? Слава КППС! *ВОЛНИНЬ*, 26.04.2020. <https://www.volyn.com.ua/news/150842-rvanula-aes-slava-kprs> (Доступ: 27.10.2025) [Garbarčuk, K. Rvanula AES? Slava KPRS! *Volyn*]
- Чебанюк, О., Іваннікова, Л. (2007). Сміх і протест: традиція народної іронії в сучасній публічній сфері. *Збірник наукових праць ОНУ*, 112–130 [Chebaniuk, O., Ivannikova, L. Smikh i protest: tradyciia narodnoi ironii v suchsnnii publichnii sferi. *Zbirnyk naukovykh prac ONU*].
- Dégh L., Vászonyi, A. (1975). The Hypothesis of Multi-Conduit Tatsmission in Folklore. *Folklore Performance and Communication*. Paris: Mouton, 207–252.
- Іваннікова, Л. (2006). Сатирична риторика Майдану: контекст і функції. *Культура і суспільство*, 3, 45–60 [Ivannikova, L. Satyrychna rytoryka Maidanu: kontekst i funkci. *Kultura i suspilstvo*].
- Ірванець, О. (2024). Чорнобиль Біда і сміх. *Хвиля Десни*, 26.04.2024. <https://hvilya.com/news/suspilstvo/chornobyl-bida-i-smih.html> (Доступ: 27.10.2025) [Irvanec', O. Chornobyl'. Bida i smikh. *Hvylja Desny*].
- Fialkova, L. (2001). Chernobyl's Folklore: Vernacular Commentary on Nuclear Disaster. *Journal of Folklore Research*, 38, 3, 181–204.
- Фіалкова, Л. (2007). *Коли гори сходяться: Нариси українсько-ізраїльських фольклорних взаємин*. Київ: Автограф [Fialkova, L. *Koly Hory Skhodiat'sia: Narysy Ukrajins'ko-Izrajilskykh Folklorystychnykh Vzajemyn*. Kyjv: Avtohrاف].
- Фіалкова, Л. (2010). Радиоактивный юмор. *Madan*, 23.08.2010. <https://madan.org.il/ru/blogs/radioaktivnyy-umor> (Доступ: 28.10.2025) [Fialkova, L. Radioaktivnyj jumor].

- Geertz, C. (1980). Blurred Genres. The Refiguration of Social Thought. *The American Scholar*, 39 (Spring), 165–169.
- Голодний солдат (онлайн). https://anekdot.kozaku.in.ua/pro_soldat/2335-golodniy-soldat.html (Доступ: 28.10.2025).
- Harper, K.M. (2001). Chernobyl Stories and Anthropological Shock in Hungary. *Anthropological Quarterly*, 74(3), 114–123.
- Helbig, A. (2006). The Cyberpolitics of Music in Ukraine's 2004 Orange Revolution. *Current Musicology*, 82. DOI: 10.7916/cm.v0i82.5081.
- Кімакович, І. (2014). *Анекдот як фольклорний жанр*. Київ: Освіта України. [Kimakovych, I. *Anekdot iak folklornyi zhanr*. Kyjv: Osvita Ukrainu].
- Кузьменко, О. (2018). *Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн)*. Львів: Інститут народознавства НАН України [Kuzmenko, O. *Dramatyczne buttia liudyny v ukrayins'komu fol'klori: konceptualni formy vyr-azhennia (period Pershoji ta Drihoji svitovykh voien)*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrayiny].
- Kuzmenko, O. (2022). Russians in Ukrainian Folklore from the 20th and Early 21st Centuries: The Dynamics of the Images and Contexts. *Tautosakos darbai*, 64, 15–56. <https://www.researchgate.net/publication/367376458> (Доступ: 28.10.2025).
- Morrison, J.F. (1986–1987). Fallout from Chernobyl: Radioactive and Irreverent Polish Humor. *Maledicta: The International Journal of Verbal Aggression*, 9, 67–70.
- Ненько, О. (2020). Гумористичний дискурс політики як репрезентація соціально-політичного простору. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 4, 165–177. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_sociology_2010_4_20 (Доступ: 27.10.2025) [Nienko, O. Humorystychnyj dyskurs polityky jak reprezentacija socialno-polituchnoho prostory. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 4, 165–177].
- Обстріли Дебальцевого і ОБСЄ (онлайн). https://anekdot.kozaku.in.ua/pro_soldat/3055-obstrili-debalcewego-i-obsye.html (Доступ: 26.02.2015).
- Приманка для снайпера (онлайн). https://anekdot.kozaku.in.ua/pro_soldat/6709-prymanka-dlia-snaipera.html (Доступ: 6.08.2022).
- Reinhold, A. (1986–1987). Chernobyl. *Maledicta: The International Journal of Verbal Aggression*, 9, 227–279.
- Розумний прапорщик (онлайн). https://anekdot.kozaku.in.ua/pro_soldat/1883-rozumniy-praporschik.html (Доступ: 28.10.2025).
- Turner, V. (1987). *The Anthropology of Performance*. New York: PAJ Publications.

- Завадська, В. (2018). Про особливості збирання та публікації українського фольклору. *Український сенс*, 1 [Zavads'ka, V. Pro osoblyvosti zbyrannia ta publikacii Ukrainskoho folkloru. *Ukrainian sense*].
- Засідання Комісії фольклористики НТШ 27.05.2025 (онлайн). <https://www.youtube.com/watch?v=vRgAi2pIjx4> (Доступ: 27.10.2025).
- Жолдак, Б. (2001). Грибочки з-під Чорнобиля: Анекдоти часів ядерної катастрофи. *Ступець*, 8, 144–162 [Zholdak, B. Hrybochky z-pid Chornobyliа. Anekdoty Chasiv Chornobyl's`koji Katastryphy. *Stupec*].